

УДК 811.161.3'42'373.4'271.1

Выразы-адказы як устойлівыя адзінкі дыялагічнага маўлення

В.А. ЛЯШЧЫНСКАЯ

У артыкуле звернута ўвага да беларускіх выказаў-адказаў (фразеалагізмаў, прыказак) на пэўныя пытанні, словы ў папярэднім пытанні ці выказванні суразмоўніка, на вызначэнне іх месца ў сістэме моўных адзінак. Устанаўліваецца іх роля, вызначаюцца тыпы, функцыі.

Ключавыя словы: фразеалагізм, прыказка, пытанне, адказ, рэакцыя, роля, функцыя.

The article draws attention to the Belarusian expressions-answers (phrases, proverbs) to certain questions, words in the previous question or the statement of the interlocutor, to determine their place in the system of language units. Their role is established; the types and functions are defined.

Keywords: phraseology, proverb, question, answer, reaction, role, function.

Вядома, што найбольшую колькасць фразеалагічных адзінак складаюць размоўныя, якія разам з прастамоўнымі маюць шырокае выкарыстанне ў вусным маўленні, мастацкай і публіцыстычнай літаратуры. У непасрэдных зносінах чалавек выхоплівае з памяці вядомага яму фразеалагізмы, прыказкі і іншыя віды ўстойлівых адзінак, выкарыстоўвае іх, нярэдка аўтаматычна, для ажыццяўлення зносін, для хуткай рэакцыі на сказанае, для адказу на пытанне, для падтрымання дыялогу, выражэння адносін, сваёй ацэнкі.

Аналіз фразеалагічных запасаў беларускай мовы, іх выкарыстання ў непасрэдным маўленні, у мове персанажаў мастацкіх твораў дазваляе выдзеліць адметную групу фразеалагічных адзінак, як правіла, фразеалагізмаў-адказаў у дыялагічных зносінах людзей. Такія адзінкі спарадычна прыцягвалі ўвагу фразеалагаў, напрыклад, рускай мовы, дзе для іх абазначэння, як адзначае Г.М. Мандрыкава, скарыстаны розныя тэрміны: «ответные фразореплики (В.Т. Бондаренко, Т.И. Битева), эхо-реплики (П.А. Клубков), эхо-фразы (Н.Д. Голев), формулы ответа (А.Н. Баранов, Д.О. Добровольский), присловья (Н. Макарова), фразорефлексы (В.Г. Гак), фразореплики (Г.М. Мандрикова)» [1, с. 312].

Выяўленыя намі беларускія выразы-адказы датычаць перш за ўсё фразеалогіі і парэміялогіі і раздзяляюцца на: 1) адказы на пытанні, 2) адказы-рэакцыі на змест выказвання ці пытання і 3) адказы-рэакцыі на словы ў выказваннях суразмоўніка.

1. Так, у слоўніку фразеалагізмаў беларускай мовы [2], [3] заўважна нават група фразеалагізмаў-адказаў, аб'яднаная агульным значэннем 'ніколі; невядома калі', якія ўжываюцца ў мове аднаго з удзельнікаў дыялогу як адказ аднаго суразмоўніка на пытанне «Калі?» другога. Імі з'яўляюцца фразеалагізмы-сінонімы, якія, нягледзячы на агульнасць семантыкі, магчымасць замены паміж асобнымі, усё ж адрозніваюцца стылістычна і найбольш выразна сваімі вобразамі, непаўторнай унутранай формай.

Гэта аднаструктурныя размоўныя фразеалагізмы *на святое ніколі і на святыя нігды* як адказы для жартоўнага вызначэння няпэўнасці часу ажыццяўлення чаго-небудзь і жадання прадоўжыць размову, напрыклад: Якім: *Калі, калі ўжо надойдзе тая часінка, што нас злучыць навекі і мы ўжо ніколі не растанемся? Калі? Калі?..* Паўлінка: *Ха-ха-ха! На святыя ніколі.* (Я. Купала); – *Калі выйдзе твой зборнік? – На святое ніколі.* (А. Цяжкі); *Часта ў вас бываюць вяселлі: – Раз у год на святыя нігды.* (А. Асіпенка). У іх адметную ролю адыгрываюць кампаненты-лексемы *ніколі і нігды*, што часткова захоўваюць сваё значэнне. Фразеалагізм *на святыя нігды* абавязаны сваім утварэннем скарачэнню і, магчыма, змене прыказкі-адказу *На святыя нігды, што не бываюць нігды.*

А яшчэ гэта размоўны фразеалагізм-адказ *калі рак на гары свісне*, які найперш служыць для негатыўнай ацэнкі і выражэння іроніі адносна невядомага і недакладнага часу ажыццяўлення чаго-небудзь у сувязі з пытаннем «Калі?», напрыклад: – *Я магу кінуць піць. – Калі? Як рак на гары свісне? – Як ты загадаеш.* (Л. Калодзежны).

Жартоўна-іранічнае адценне даводзіць фразеалагізм *пасля дожджыку / дожджычку ў чацвер*, напрыклад: – *Калі прыйсці? – Заўтра... Паслязаўтра. Пасля дожджыку ў чацвер, – ужо весела жартуючы, сказаў Кавальчук, спадзеючыся, што рыбак усё роўна нічога не пачуе.* (М. Ваданосаў).

Адметна гучыць стылістычна нейтральны фразеалагізм *на грэчаскія календы* як аднаструктурны з першымі двума фразеалагізмамі, але скалькаваны з лацінскага выразу, напрыклад: – *Пазыч сто рублёў. – А аддасі калі? На грэчаскія календы? – Ды сёння ж аддам, скнара ты пракляты! – ускіпеў Шахрай і грымнуў далоняй па стале.* (Я. Васілёнак).

Дыялектны фразеалагізм *буракамі адпалю* [4] дапаўняе вышэй пералічаны рад літаратурных сінанімічных фразеалагізмаў-адказаў са значэннем ‘ніколі’ ці ‘невядома калі’, але, па-першае, даводзіць новае бачанне і спосаб выражэння абазначанага паняцця; па-другое, служыць жартоўнаму адказу на пытанне аб часе аддачы чаго-небудзь; па-трэцяе, імліцытна ўтрымлівае адметную інфармацыю з жыцця ў савецкі час. Справа ў тым, што параўнальна нядаўна ў сельскай мясцовасці кожнай сям’і калгаснікаў і мясцовай інтэлігенцыі летам выдзяляўся участак буракоў для іх праполкі як абавязак і як дапамога калгасу, паколькі буракі засаджвалі на вялікай плошчы, а іх праполка – ручная работа. Як вынік асэнсавання гэтага ўзнік фразеалагізм для жартоўнага адказу на пытанне, калі будзе аддадзена пазычанае, напрыклад: – *Кума, пазыч бутылку? – Я то пазычыць магу, а чым ты аддаваць будзьяш? – Ну, як ні аддам, то буракамі адпалю!*

Галоўная прагматычная функцыя такіх фразеалагізмаў – своеасабліва выразіць адказ на пэўнае пытанне суразмоўніка. Пры гэтым паводле адносін да зместу пытання ў іх часцей заўважаецца нежаданне даць дакладны адказ. Так, фразеалагізм *на кудыкіну гару* ўжываецца як уніклівы адказ на пытанне «Куды?», напрыклад: – *Куды ты? Куды... вы?! – заскочыў наперад машыне Іван Іванавіч, падняў абедзве рукі. Нібы мячык хацеў злавіць. Дзверцы адчыніліся. – На кудыкіну гару! (П. Місько); Запрог каня ў калёсы і наш бацька. Прывязаў да драбіны карову і паехаў. На пытанне мамкі «Куды?» – суха адказаў: – «На кудыкіну гару». (Х. Жычка); – Куды гэта яны нас, дзядзька? – На кудыкіну гару, – горка ўсміхнуўся ён і заскакаў шпарчэй. (І. Сяркоў); – Куды вы хадзілі? – На кудыкіну гару. (І. Аношкін).*

Негатыўная ацэнка належыць выклічнікаму фразеалагізму *была ў сабакі хата*, які ўжываецца як адмоўны адказ на папярэдняе пытанне аб наяўнасці, існаванні каго-, чаго-небудзь і служыць для выражэння іроніі і адмоўных эмоцый адрасата да названага ў пытанні. Напрыклад: – *А дзе яго цешча? – Якая цешча!.. Была ў сабакі хата. У Цімахах нейкую ўдаву мая. (І. Гурскі); – Білет дзе твой? – Там у мужыка майго. У тым вагоне... – Была ў сабакі хата, – выскаліўся, паказваючы ў кутку расцягнутых губ устаўныя зубы, немалады кандуктар. (В. Адамчык).*

Устойлівыя выразы адзначаны і ў паасобных прыказках, сабраных у зборніках А.С. Аксамітава [5], М.А. Даніловіча і М.А. Якалцэвіч [6], І.Я. Лепшава [7]. Вось толькі адна з іх: *Еду ў Рыгу па соль, па скрыгу*, якая выкарыстоўваецца як адказ на пытанне «Куды едзеш?», калі не хочучь сказаць, куды едуць [5, с. 40].

2. Але найбольш часта фразеалагізмы-адказы сваім незвычайным выглядам выкарыстоўваюцца не для адказу на пытанне, а для адказу-адмовы чыёй-небудзь просьбы, выказанага жадання, што адрасаваны да суразмоўніка. Напрыклад, дыялектны фразеалагізм *булачку з дзёгцем* – гэта адмоўны адказ таму, хто што-небудзь просіць, і выкарыстоўваецца ён для выражэння іроніі і нават здэклівай насмешкі з прасіцеля, напрыклад: *Я бачу, што ні на вуліцу хочаш, а булачку з дзёгцем ты ні хочаш?* Адмова-здзек тут выражаецца дзякуючы словаспалучэнню, у якім два кампаненты ўступаюць у процістаянне: булка як эталон, сімвал прыцягальнасці, значнасці, як сведчанне жаданага чаго-небудзь, а дзёгаць (*дзёгаць* – ‘цёмная густая смалістая вадкасць, якая здабываецца шляхам сухой перагонкі цвёрдага паліва (драўніны, торфу, каменнага вугалю і пад.)’ [8, с. 171]) зусім не гастронамічны кампанент, а ў народных павер’ях гэта вядомы сродак, што не толькі адганяе нячыстую сілу сваім рэзкім пахам, але, паводле свайго чорнага колеру, прадстаўленнем самога дэманічнага свету і адпаведна як знак негатыву. Узгадаем, што дзёгаць – гэта і прыняты знак выражэння зневажэння, знеслаўлення, ганьбавання, які прымяняецца пераважна ў адносінах да дзяўчыны, што згубіла сваю дзявоцкасць да вяселля (параўн. прыказкі ў рускай мове *И рада б идти (замуж), да зад в дёгте; Распишут тебе ворота дёгтем* [9, с. 425]). Такое спалучэнне булкі з дзёгцем і ёсць тая вобразная адмова і здзек, іх спалучэнне перадае новы змест – зусім нічога. Абранне дзёгцю як кампанента новай адзінкі абумоўлена тым негатывам у адносінах да яго як сродку «порчы» прадукту (узгадаем *лыжка дзёгцю ў бочцы мёду*) і, магчыма, на аснове асацыятыўнай сувязі як рэчыва, якое толькі паводле свайго кансістэнцыі нагадвае масла, але ні ў якім выпадку не спалучаецца з булкай (параўн. адваротныя фразеалагізмы *дулю / кукіш / фігу з макама; фігу з макама; дулю з маслам* як адзінкі з тым жа значэннем). Такім вобразным выразам у выніку яго пераасэнсавання даводзіцца адказ і новы сэнс: нічога не атрымае той, хто што-небудзь просіць, хоча неверагоднага.

Блізкім да папярэдняга паводле значэння, але з адметным вобразам і адценнем семантыкі выкарыстоўваецца дыялектны фразеалагізм-сказ *можса* каму *яшчэ і булку варэннем намазаць* як адказ таму, хто просіць што-небудзь, як правіла, бязмерна ці жадае неверагоднага, паводле ўяўлення адрасата гэтай просьбы. Напрыклад: – *Дай мне да палучкі паўмільёна. – Нічога сабе, можса табе яшчэ і булку варэннем намазаць.* [6, с. 59]. Фразеалагізм выступае як стэрэатып адмовы ў чыёй-небудзь просьбе, паколькі яна мяжуе з нахабствам, уяўляе бязмернае жаданне. Такі спосаб адмовы служыць для выражэння не толькі рэзкага адказу ў гэтым, а яшчэ і іроніі да такога прасіцеля.

Такія фразеалагізмы-адказы скіраваны найперш на выражэнне, з аднаго боку, адмоўнага стаўлення да адрасанта, а з другога боку, негатыўнай рэакцыі адрасата – яго раздражнення, абурэння, незадавальнення просьбай. Напрыклад, дыялектны фразеалагізм-выклічнік *захацелася кабыле воцату* служыць для іранічнага асуджэння чыйго-небудзь нечаканага жадання і ўжываецца як адказ на выказаную кім-небудзь просьбу, жаданне, патрабаванне, напрыклад: – *І мне, мама, купеця такі траньзістар. – Захацеласо кабылі воцату! Можса, яшчэ п што выдумала.* [6, с. 227]. Тут кампанент *воцат* як нельга лепш перадае менавіта эмоцыю здзіўлення ад нечаканай просьбы і вызначае незвычайнасць жадання, якое прыпісваецца кабыле, што з пункту гледжання логікі абсурдна, каб падкрэсліць абсурднасць просьбы.

А вось дыялектная адзінка з гаворак Гродзеншчыны *масла пагасла* <*сала патала*> ў каго ‘ў каго-н. няма чаго-н. са скароміны’ не дае выразнай негатыўнай адзінкі і скарыстоўваецца ў якасці «ветлівай» адмовы на просьбу, аформленую без пытання. Напрыклад: – *Дай і мне [каўбасы]. – Вунячы ты чаго захацела! Масло пагасло сало патала.* [6, с. 315].

І сярод прыказак адзначаем такога тыпу адзінкі, напрыклад: *Ад пірага баліць нага* як жартаўліва-гумарыстычны адказ таму, хто просіць пірага, напрыклад: – *Дай пірага, хоць пакаштаваць, ці ўдаліся пірагі? – Ад пірага баліць нага.* [6, с. 92]; *Тады ўзялі і не аддалі* як жартаўлівы ўніклівы адказ на рэпліку «А што было тады?», напрыклад: – *Першы рас праспаў – і на табе! – Ну, і што было тады? – А тады ўзялі і не аддалі.* [6, с. 116].

3. Адметную падгрупу складаюць устойлівыя выразы, якія выкарыстоўваюцца як адказы-рэакцыі на пэўныя словы ў маўленні суразмоўніка і для якіх уласціва не толькі прагматычная, але фатычная і гумарыстычная функцыі, што заключаюцца ва ўстанаўленні кантакту з адрасантам пытання, адказу яму ў чым-небудзь, нярэдка для выражэння адметнага погляду, нязгоды з меркаваннем суб’яднага ці жарту, смеху.

Так, напрыклад, фразеалагізмы *на хлеб не намажаш, дзякуй у кішэнь не паложыш* выклікаюцца да ўжывання як вобразнае жартоўнае абыгрыванне слова *дзякуй* ці ў адказ на падзяку як вербальная рэакцыя на гэта з мэтай працягнуць размову і выразіць сваё бачанне кантактавання, напрыклад: *Што мне твой «дзякуй», дзякуй на хлеб ні намажаш.* [6, с. 548]; – *Дзякуй, што паслухалі і намаглі. – Дзякуй у кішэнь ні паложыш.* [6, с. 65].

Варта заўважыць, што і ў складзе прыказак беларускай мовы намі выдзелены зафіксаваныя там паасобныя адзінкі, якія служаць адказам-сказам на пэўнае слова ці нават пэўны выраз у папярэднім выказванні суб’яднага.

Гэта прыказкі-адказы на такія словы-«зачэпкі», як:

– *аўторак*: *У аўторак мыла баба ворак* як жартоўная рэакцыя на выказанне, у якім прагучала слова *аўторак*, напрыклад: – *Калі ты ўжэ закончыш гэты рамонт? – Можса, у аўторак даб’ю. – У аўторак мыла баба ворак.* [6, с. 7];

– *яглы* (*яглы* – прасяная каша) у пытанні *Што сёньня на вячэру, яглы?* і ў адказ жартоўны выраз *Яглы – галоднымі спаць ляглі.* [6, с. 133];

– *думаць* – *Індык думаў у нядзелю, а голаў сцялі на нядзелі*, што ўжываецца як рэакцыя на слова *думаць* у рэпліцы суразмоўніка, напрыклад: *Як прыдумаў, так і рабі, і больш ні думай, бо індык думаў у нядзелю, а голаў сцялі на нядзелі.* [6, с. 59], ці *Індык думаў, што купаецца, пакуль суп не закінеў*, напрыклад: *Ён, бачыце, думаў, што ўсё так лёгка палучыцца, ажно ні вышла. Індык тожса думаў, што купаецца, пака суп ні закінеў.* [6, с. 59];

– *добры* – *Добры, як спіць зубамі да сценкі* як іранічная рэакцыя-адказ на слова *добры*, ужытае ў папярэднім кантэксте і нярэдка паўторанае ў адказе, напрыклад: *Кажаш, добры ён, спагадлівы. Ага, добры, як сьпіць зубамі да сценкі.* [6, с. 57];

– *ласка* – *Ласка – не каляска, сеўшы не паедзеш* як іранічная рэакцыя на слова *ласка* ці выраз *калі ласка* ў выказванні суразмоўніка, напрыклад: – *Няхай першы выступіць той, хто рэплікамі*

кідаецца, – здагадаўся нехта. І старшыня аж узрадаваўся: – Калі ласка! – Ласка – не каляска, сеўшы не паедзеш, – загадкава ўсміхнуўся чалавек, падымаючыся на трыбуну. (М. Чавускі) [7, с. 60].

Паасобныя прыказкі выкарыстоўваюцца ў адказ на рэплікі, устойлівыя пажаданні суразмоўніка. Гэта, напрыклад:

Казаў бог, каб <i> ты памог як жартаўлівы выраз-адказ на зычэнне пры рабоце «Памагай бог!», напрыклад: – *Памагай табе бог, Пракон!* – пад самае вуха пракрычаў Кандрат. – *Казаў бог, каб ты памог, – прагуніў у адказ Пракон.* (М. Лобан); – *Памагай бог!* – *Казаў бог, каб і ты памог, – у тон яму адказвае Аўдоля, не пакідаючы малаціць.* (К. Крапіва) [7, с. 56];

Хочаш малака, то ідзі падой быка як скептычна-жартаўлівая рэакцыя на рэпліку хачу малака. – *Хочаш малака, то ідзі падой быка.* [6, с. 77];

Як усё роўна, то лазілі б у акно, а так дзверы рубаюць як незадавальненне ў адказ на рэпліку *ўсё раўно* (усё роўна) – *Што ты гаворыш... Як усё раўно, то лазілі п у акно, а так дзверы рубаюць.* [6, с. 7].

Адзначаны два розныя выразы-адказы, што абумоўлены выкарыстаннем у маўленні аднаго суб'яседніка ў адносінах да другога ў адным выпадку ўжытым словаам-«зачэпкай» *чорт*, а ў другім – рэплікай-зачэпкай з гэтым жа словам: *У чорта спіна сцёрта* як адказ-рэакцыя на слова *чорт* у папярэднім выказванні суб'яседніка;

У чорта сваіх да чорта як дэманстрацыйны адказ на рэпліку *«Ідзі ты к чорту»*, напрыклад: – *Нікуды я ні паеду! Ідзі ты к чорту!* – *У чорта сваіх да чорта!* [6, с. 130]. Зразумела, што абодва выразы-адказы з прычыны выкарыстання лексемы *чорт* як наймення антрапаморфнай і дэманалагічнай істоты даводзіць негатыўную рэакцыю-адказ і эмоцыю суб'яседніка.

Як відаць, прыведзеныя прыклады фразеалагізмаў і прыказак не з'яўляюцца аднароднымі, хоць усе яны служаць адказам-рэакцыяй на названыя суразмоўнікам факты ў выглядзе пытання, просьбы ці як рэакцыя на пэўныя словы, змест звароту. Яны патрабуюць далейшага вывучэння, для чаго неабходна найперш іх сабраць і лексікаграфічна апрацаваць. Асабліваю цікавасць, на наш погляд, прадстаўляюць тыя адзінкі, што выяўляюць цесную сувязь з папярэднім выказваннем, выступаюць у выглядзе поўных адказаў-рэакцый, ці тых выказаў-адказаў, што вымушаюцца папярэднім выказваннем, але галоўнае, як адзначае В.Т. Бандарэнка, «утвараюць у маўленчым ланцугу цеснае семантыка-граматычнае цэлае ў форме дыялагічнага адзінства» [10, с. 75]. Пры афармленні такіх адзінак, як правіла, выяўляецца паўтор асобных слоў, рыфмаванне і інш., што асабліва характэрна для фразеалагічных і парэміялагічных адзінак мовы.

Літаратура

1. Мандрыкова, Г. М. *Откуда? – от верблюда!* (Или для чего нужны ответные фразеореплики) / Г. М. Мандрыкова // Фразеологизм в тексте и текст во фразеологизме. Четвёртые Жуковские чтения : мат-лы Междунар. науч. симпозиума, Великий Новгород, 4–6 мая 2009 г. – Великий Новгород, 2009. – С. 333–336.
2. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.
4. Даніловіч, М. А. Фразеалагічны слоўнік гаворак Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч. – Гродна : ГрДУ, 2020. – 607 с.
5. Аксамітаў, А. С. Прыказкі і прымаўкі : Тлумач. слоўн. бел. прыказак і прымавак з архіваў, кафедр збораў, рэд. выд. XIX і XX стст. / А.С. Аксамітаў. – Мінск : Бел. навука, 2000. – 320 с.
6. Даніловіч, М. А. Тлумачальны слоўнік прыказак Гродзеншчыны / М. А. Даніловіч, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : «ЮрСаПрынт», 2020. – 144 с.
7. Лепешаў, І. Я. У слоўнікавую скарбонку : навуч. дапам. / І. Я. Лепешаў. – Гродна : ГрДУ, 1999. – 89 с.
8. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5-ці т. / АН БССР, Інстытут мовазнаўства ім. Я. Коласа. – Мінск : Гал. рэд. БелСЭ, 1978. – Т. 2 : Г–К / Рэд. тома А.Я. Баханькоў. – 768 с.
9. Даль, В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1981. – Т. 1 : А–З. – 699 с.
10. Бондаренко, В. Т. Ответные фразеореплики в русской диалогической речи / В. Т. Бондаренко // Русский язык в школе. – 2004. – № 6. – С. 75–77.